

Калакура О. Я.

ПОЛЯКИ УРСР У ДОБУ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Висвітлюється вплив критики культу особи Й. Сталіна, реабілітації частини жертв репресій, хрущовських реформ на долю поляків в Україні. Аналізуються деякі зміни в національній політиці, в радянсько-польських міждержавних відносинах, у польсько-українських взаєминах

Фізична смерть Й. Сталіна (1953 р.) аж ніяк не означала відмирання створеної ним тоталітарної системи, хоча значна частина населення, у т. ч. й поляків УРСР, очікували глибоких змін у суспільному житті, зокрема в сфері міжетнічних відносин. Зазнавши величезних демографічних та морально-психологічних втрат у період війни і повоєнного лихоліття, поляки сподівалися на припинення репресій, задоволення їх національно-культурних і релігійних потреб. Особливо великі надії на переімени покладали ті, хто залишався в концтаборах, у в'язницях та на спецпоселеннях. Під тиском громадськості, включаючи світову, нові лідери СРСР Г. Маленков, а ще більшою мірою М. Хрущов задекларували курс на подолання негативних явищ, зокрема тих, що пов'язувалися з культом особи Сталіна та його наслідками. Цей період, який охоплює 1954-1964 рр., фігурує в історичній науці як спроба лібералізації радянського суспільства, як хрущовська «відлига».

Що означала хрущовська «відлига» у сфері міжнаціональних відносин, якими новими рисами характеризувалась національна політика КПРС, чи позначилась вона на ситуації в УРСР і на долі польської меншини? Ці та інші питання залишаються актуальними для історичної, етнологічної та політологічної наук. До того ж вони ще не дістали належного висвітлення в науковій літературі. Наявні праці [1] лише в загальних рисах окреслюють деякі нові тенденції в розвитку міжнаціональних відносин, характерні для постсталінської доби, частково торкаються долі поляків за умов критики культу особи, початку реабілітаційних процесів, реалізації реформ. Має рацію О. Рафальський, стверджуючи, що історикам та етнологам належить значно глибше і ґрунтовніше дослідити становище національних меншин в умовах «хрущовської відлиги», конкретніше висвітлити результати реабілітації для кожної етнічної групи УРСР [2].

Пропонована стаття має за мету простежити, як критика культу особи, реабілітація частини жертв сталінських репресій, хрущовські реформи вплинули на морально-психологічну, соціально-політичну, економічну і духовну ситуацію в УРСР, як вони позначились на долі поляків. Акцентується увага і на ролі радянсько-польських міждержавних відносин цього періоду в житті поляків, у польсько-українських міжетнічних взаєминах.

Якщо взяти до відома офіційні дані перепису населення, то в 1959 р. в СРСР проживало 1380 тис. поляків, у т. ч. 363 297 чол. в УРСР [3]. Поляки були четвертою в Україні за чисельністю національною групою (після українців, росіян і євреїв). Чисельність українських поляків, включаючи західні області України, Північну Буковину, Бессарабію, Закарпаття та Крим, за період війни та повоєнне десятиріччя зменшилася принаймні на 1,2 млн., що зумовлювалось катастрофічними втратами за роки Другої світової війни, сталінських і гітлерівських репресій, польсько-українського збройного конфлікту 1943-1944 рр., так званого взаємообміну населенням між УРСР та ПНР 1944-1946 рр. та іншими причинами*.

Суттєві зрушення відбулися і в розселенні поляків по регіонах УРСР. Спільною ознакою було зменшення відсотку поляків серед населення всіх областей республіки, особливо західних та південних. Найбільшу питому вагу займали поляки серед населення Житомирської (6,41 %), Хмельницької (4,3 %), Львівської (2,8 %), Тернопільської (2,2 %), Волинської та Івано-Франківської (1 %) областей. Одну десяту відсотка становили поляки на Запоріжжі, Одещині, Чернігівщині, Черкащині, Сумщині, Кіровоградщині, Закарпатті. Ще нижчий відсоток був на Херсонщині [4]. Другою загальною ознакою демографічних зрушень була асиміляція частини поляків. За переписом 1959 р. тільки 68,1 тис. українських поляків назвали рідною мовою польську, 248,6 тис. українську, а 45,2 тис. російську [5]. Третьою ознакою змін у складі поляків стало збільшення міських жителів і помітне зменшення їх у сільській місцевості. На кінець 50-х рр. у містах мешкало 55 % усіх поляків, у селах 45 % [6].

На демографічних змінах частково відбива-

лися реабілітаційні процеси та амністії, під які підлягало немало поляків, чиє коріння було пов'язане з Україною. Перші кроки щодо амністування і перегляду справ стосовно репресованих поляків відбулися ще в 1944—1945 рр., коли за постановою Раднаркому СРСР від 17 липня 1944 р. на території України передбачалося розселити 29 700 колишніх польських громадян [7], які перебували на спецпоселенні в Комі АРСР, Архангельській та інших областях РРФСР, Казахстані. Інструкція про порядок застосування Указу президії Верховної Ради СРСР від 10 серпня 1944 р. «Про надання амністії польським громадянам, засудженим за вчинення злочинів на території СРСР» передбачала фільтрацію осіб, що перебували на засланні, спецпоселенні, в таборах і в'язницях. Формально вони діставали право вибору місця проживання на території СРСР, окрім режимних і прикордонних місцевостей, а при оформленні польського громадянства - виїзду до Польщі**. Більшість поляків централізовано, за відповідною рознарядкою розселились на теренах Полтавської, Сумської, Харківської, Кіровоградської, Херсонської, Запорізької, Чернігівської та інших областей тимчасово, з обіцянкою повернення на історичну батьківщину. За проектом влади, вони мали бути залучені до роботи в харчовій, м'ясомолочній промисловості, в радгоспах і колгоспах. Частина з них на виклик родичів поверталася до Польщі [8]. Владні структури не потурбувалися задалегідь про житлові умови, харчування і медичне забезпечення переселенців, що викликало невдоволення поляків, самовільне переміщення в інші регіони. Багато з них намагалися встановити письмові зв'язки з родичами за кордоном, відверто заявляючи: «Маємо радянські паспорти, але ми не радянські громадяни, а польські». В іншому листі, перлюстрованому спецслужбами, говорилося: «Приїхали ми на Україну голі, босі, з харчуванням погано! Наші люди хворіють тифом і так помаленьку знищується наш народ...» [9].

Частина чоловіків польської національності, що перебували в трудових таборах, тюрмах та на спецпоселеннях, призивалися до Польської армії в СРСР, яка мала взяти участь у визволенні Польщі від гітлерівців і встановленні там просталінського режиму. Членам сімей військовослужбовців хоч і надавалося право репатріації, але

* Цілком очевидно, що частина поляків, які уникнули репатріації на історичну батьківщину, свідомо замовчували свою національну належність. Це стосується і дітей, які народилися в змішаних шлюбах, що в кінцевому підсумку зменшувало польську присутність в етнічному просторі СРСР та УРСР.

** Однак переважну більшість поляків, переселених зі східних регіонів РРФСР та КазРСР у 1944-1945 рр. в УРСР, так і не було репатрійовано в Польщу на підставі Люблінської угоди 1944 р., хоча її чинність була продовжена на 1946 р. Окремі сім'ї поляків у індивідуальному порядку поверталися і в наступні роки, зокрема після угоди 1957 р.

багато з них не скористалися ним, оскільки були залякані драматичними подіями в самій Польщі. Як холодний душ сприймали українські поляки звістки, що надходили з Польщі про її радянізацію, насадження там тоталітарного режиму сталінського зразка, розгортання репресій, особливо щодо польських військовиків, служителів католицької церкви. Як відомо, у серпні 1951 р. був заарештований В. Гомулка, звинувачений у «підготовці державного перевороту» і намаганні «протистояти будівництву соціалізму в ПНР». За політичними мотивами було заарештовано 150 тис. осіб, з яких 1200 розстріляно. Шляхом чисток до 1954 р. було виключено з ПОРП 166 членів партії, 47 тис. громадян було відправлено до трудових таборів [10]. Хоча Конституція 1952 р. проголошувала ПНР державою народної демократії, фактично країна стала на шлях тоталітаризму, насаджування культу Сталіна та «його вірного соратника» Б. Берута і дедалі більше потрапляла в залежність від СРСР як член Ради економічної взаємодопомоги і Варшавського договору.

Зупинимось докладніше на амністії та реабілітації, що розгорнулася після смерті Й. Сталіна, які торкнулися й поляків. Як реакцію на смерть вождя розглядала тогочасна преса оголошення амністії особам, засудженим до 5 років позбавлення років, а також за господарські, посадові й деякі воєнні злочини. Амністія поширювалась на неповнолітніх, вагітних жінок і матерів дітей віком до 10 років. Ніякі пом'якшення не зачепили осіб, засуджених за «контрреволюційну діяльність». На жаль, наявні джерела не дозволяють встановити, скільки саме поляків попали під амністію, оскільки маємо лише загальну статистику, за якою станом на 1 вересня 1953 р. в УРСР прибуло 173,4 тис. амністованих [11], серед яких, очевидно, було не менше 2 тис. поляків. Директивно-правову основу реабілітації жертв репресій визначили партійно-урядові документи про перегляд справ окремих партійних, державних, військових і громадських діячів, про селективну реабілітацію осіб, звинувачених у контрреволюційній діяльності, постанови про зняття обмежень для окремих категорій спецпоселенців.

У літературі побутує думка про три основні типи реабілітації: а) офіційну (юридичну і соціальну), яка включала й повернення членства в партії; б) публічну, тобто оприлюднення імен жертв репресій у пресі, науковій літературі; в) посмертну, яка стосувалася осіб, які були страчені, знищені або померли у в'язницях, таборах, на засланні [12]. Про цілі, характер і масштаби реабілітаційного процесу можна судити з документів з осо-

бових архівно-слідчих справ репресованих у 20-50-х рр., які зберігаються у 263 фонді Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), а також у державних архівах областей, у Державному галузевому архіві СБ України.

Зауважимо, що арешт, суд і розстріл Л. Берії (1953 р.), в особі якого чимало українців, росіян, поляків та представників інших національностей вбачали головного винуватця злочинних репресій 30-40-х рр., став своєрідним сигналом для звертання родичів і знайомих репресованих осіб із заявами щодо перегляду судових і позасудових вироків. Можна частково погодитися з думкою Ю. Данилюка, який у процесі реабілітації осіб польської національності виділяє три основні етапи: перший охоплює першу половину 1950-х - початок 1960-х рр., коли реабілітація відбулася частково й стосувалася тільки окремих осіб; другий охоплює другу половину 1980-х рр., коли було прийнято ряд нормативних і законодавчих документів щодо реабілітації жертв політичних репресій. До третього етапу автор відносить початок 1990-х рр., коли активізувалася робота над підготовкою багатотомної серії книжок «реабілітовані історією» [13]. Наш погляд, можна обмежитися двома етапами, причому хронологічні межі першого окреслюються серединою 50-х - першою половиною 60-х рр. Нами не виявлено осіб польської національності, реабілітованих на початку 50-х рр., натомість є кілька справ, які розглядалися в 1963-1965 рр. Що ж стосується другого етапу, то його початок справді пов'язаний з горбачовською перебудовою, тобто з другою половиною 80-х рр., але тривав і в 90-х рр., чому сприяли крах тоталітарної системи, розпад СРСР і відновлення державної незалежності України. Засобом гласності реабілітаційного процесу, стимулом до його продовження в усіх регіонах держави стало видання багатотомної серії «Реабілітовані історією».

Зупинимось докладніше на характеристиці й особливостях першого етапу реабілітації з оглядом деяких резонансних справ осіб польської національності в період 1955-1965 рр. Загальною рисою перегляду справ репресованих було те, що він проводився здебільшого як реакція на заяви і звернення рідних та знайомих потерпілих, засуджених за порівняно незначні провини. Так, у 1955 р. було переглянуто вирок щодо Станіслава Яворського, який проходив у груповій справі ксьондзів і активу костьолу (всього 19 чол.) заарештованих у 1938 р. і звинувачених у контрреволюційній діяльності у селищі Іванків на Київщині. Вона виявилася у підтримці тутешнього

ксьондза Сигізмунда Зіха, який, мовляв, проповідував національну гордість і любов до польської нації, застерігав молодь від вступу в комсомол, а потім нелегально виїхав до Польщі. Самому С Яворському інкримінувалось те, що він був головою костьольної ради, брав участь у збиранні підписів за відкриття костьолу. Майже всі «учасники групи» були засуджені до вищої міри покарання і розстріляні як «члени польської терористичної організації». І тільки через 27 років С Яворський, а разом з ним С. Лоскаржевський, Ф. Мазур, А. Янковський, С. Павицький, М. Льницький, П. Янковський та інші Верховним судом СРСР були визнані невинними [14].

Після політичної реабілітації Станіслава Косіора - секретаря ЦК КП(б)У в 1928-1938 рр., поляка за національністю, розстріляного за звинуваченням у причетності до Польської військової організації*, було вибірково переглянуто ряд справ стосовно репресованих поляків за участь у ПОВ. Йдеться про І. Юрковського, І. Журавського, О. Петровського, С Вольського, М. Шиманського, П. Лубківського та ін., усього 16 осіб, з яких 7 були розстріляні. їм приписувалися зв'язок у минулому з «білополяками» і «петлюрівцями», підготовка збройного антирадянського повстання. У квітні 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу реабілітував помертньо усіх розстріляних [15].

Подібну ухвалу у 1956 р. прийняв Верховний суд СРСР щодо М. Лапинського, колишнього члена ППС-лівіці та КПЗУ, аспіранта Науково-дослідного інституту польської пролетарської культури при АН УСРР, С. Сохацького, А. Кржижанівського та інших, які теж проходили як учасники ПОВ. В. Скадський, реабілітований у тому ж році, заявив, що ніякої контрреволюційної організації реально не існувало, а всі заяви про ПОВ - це брехня і вигадки, сфабриковані в ДПУ [16].

У більшості випадків реабілітаційний процес мав закулісний характер. Його організатори нерідко намагалися зберегти «честь мундира», ввести в оману рідних репресованих. У 1957 р. було припинено кримінальну справу за «відсутністю складу злочину» стосовно С. Радича, В. Осецького, А. Стахневича, В. Галушинського, засуджених і розстріляних у 1938 р. за участь

у створеній емісарами польської розвідки в Тетіївському районі на Київщині «польської шпигунської організації». На запит дружини В. Галушинського Ганни їй було надіслано відповідь, ніби чоловік був засуджений на 10 років і помер від «емболії коронарної артерії у 1942 р.» Насправді в його архівно-слідчій справі є офіційна довідка, що він був розстріляний ще 19 лютого 1938 р. [17].

Реабілітаційні матеріали засвідчують, що майже всі розглянуті справи були сфабриковані, вироки ухвалювались без достатніх доказів. Ядвіга Гембаржевська, засуджена в 1937 р. на 10 років ув'язнення, на допиті у Київському КДБ у квітні 1957 р. заявила, що ніякої контрреволюційної роботи вона не проводила, винною себе не вважає. «...Слідчий Абрамов, який вів мою справу,- сказала вона,- застосовував недопустимі форми слідства, залякував мене, застосовував силу, шантажував... Інший слідчий, заходячи в кабінет, декілька разів бив мене» [18].

Перегляду підлягали і деякі вироки «трійок», які ухвалювались без всесторонньої перевірки доносів. Реабілітований у жовтні 1961 р. помертньо Л. Бельський був арештований за підозрою у шпигунстві 15 грудня 1937 р., 17 грудня йому було оголошено вирок, а 10 січня 1938 р. розстріляно. Серед звинувачень фігурували: дворянське походження, наявність родичів у Польщі і листування з ними, відвідування польського консульства в Києві, збір розвідувальних відомостей і даних про населення міста, участь у контрреволюційній діяльності. Жодного підтвердження цих звинувачень у справі немає [19].

Варто відзначити, що, за рідкісним винятком, ніхто з осіб, причетних до доносів, фабрикації справ, порушення процесуального кодексу, не був притягнутий не тільки до кримінальної, а й до адміністративної відповідальності. Наприклад, у вирокі Військового трибуналу Київського військового округу від 26 жовтня 1956 р. у справі А. Янковського та інших 18 осіб, репресованих у 1938 р., фігурує приватне визначення про перевірку і притягнення до відповідальності працівників НКВС, які припустилися порушень соціалістичної законності. В архівно-слідчій справі є протокол допиту від 11 травня 1956 р. колишнього прокурора Іванківського району

* Польська організація військова (ПОВ) - заснована в 1914 р. з ініціативи і під проводом Ю. Пілсудського для боротьби за незалежність Польщі з учасників бойових організацій Польської партії соціалістичної (ППС). Після відновлення Польщі (1918 р.) деякі структури ПОВ нелегально діяли на теренах України, Білорусі, Росії, Прибалтики, вели підпільну боротьбу проти комуністичного режиму і розвідувальну роботу. Радянські спецслужби гіперболізували масштаби діяльності ПОВ, створили міф про неї для переслідування опозиційних сил у польському та українському русі опору, розгортання репресій проти його учасників.

Є. Литвина, який давав санкції на арешт розстріляних. Він пояснив, що вірив матеріалам, які надійшли від працівників райвідділу внутрішніх справ, і на їх основі давав санкції на арешт. «Чи були в райвідділі справжні докази, - заявив він, - протоколи допитів свідків, мені невідомо, оскільки особисто я їх не бачив» [20]. На цьому і закінчилась «додаткова перевірка». Ніякого покарання ніхто не поніс. І це не дивно. Як зазначають Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, «свавілля, казнокрадство, прояви аморалізму були постійними супутниками всієї історії існування органів ЧК-ГПУ-НКВС» [21].

Які висновки напрошуються з аналізу відомостей, почерпнутих з архівно-слідчих справ реабілітованих поляків?

По-перше, реабілітація була тактичним маневром і мала на меті вплинути на морально-політичну атмосферу в суспільстві, насаджену сталінським керівництвом, змінити ставлення населення, включаючи й поляків, до політики владного режиму і правлячої партії, створити видимість її лібералізації. Як справедливо зазначається в літературі, це була реабілітація лише окремих людей, а не тих ідей, за які вони репресовані. Наприклад, вона не була застосована до переважної більшості учасників українського національно-визвольного руху та членів їхніх сімей, а також до учасників ПСЦ - Паньствової служби цивільної, яка звинувачувалася в націоналістичній і шпигунській діяльності на користь Польщі.

По-друге, в ході реабілітації було поновлено, хоч і здебільшого посмертно, чесне ім'я багатьом полякам, безпідставно репресованим у 20-40-ві рр. Це мало моральне значення для їхніх родин, дітей та онуків, зміцнювало їхню лояльність у ставленні до радянського режиму, послаблювало опір його політиці. Дуже часто у довідках, що надавалися рідним в Україні, або на запити з-за кордону причина смерті і дата вигадувалися, замовчувалося місце поховання.

По-третє, реабілітація поляків, які були репресовані за звинуваченням у контрреволюції, антирадянщині, шпигунстві та націоналізмі, мала послужити одним із чинників поліпшення радянсько-польських відносин, особливо в умовах, коли експорт радянської моделі соціалізму в ПНР набував дальшого поглиблення, а опір наростав. Друга половина 50-х - перша половина 60-х рр. характеризувалися зменшенням числа поляків, які намагалися виїхати з СРСР.

Нарешті, хоч реабілітація носила вибіркової, суперечливий і непослідовний характер, вона справила позитивний вплив на морально-політичну та психологічну атмосферу в країні, на на-

строї поляків, частина яких повірила в незворотність цих процесів, особливо за умов дедалі гострішої критики культу особи Сталіна, викриття групи його соратників - Молотова, Кагановича і Маленкова. З оперативних донесень, що поступали в структури Комітету державної безпеки (КДБ), і їх аналітики, яка надсилалась до ЦК КП України, можна дійти висновку, що переважна більшість населення, в т. ч. й поляків, схвально поставились до викриття і негативної оцінки порушень законності, фактів зловживання владою та масових репресій в часи сталінізму, намагалися зробити цей процес незворотним. Це підтверджують відомості про партійні збори, акти, які відклалися у фонді Комуністичної партії України ЦДАГО України. Поряд зі схваленням рішень ХХ з'їзду КПРС багато промовців висловлювали розгубленість і сумніви щодо їх виконання. Бібліотекар с Гармашівка Волочиського району на Хмельниччині В.Чернявський говорив: «У зв'язку з викриттям банди Берії деякі громадяни, сім'ї яких були репресовані, запитують, як їм писати про це в своїх автобіографіях?» [22]. Шофер колгоспу ім. 300-річчя возз'єднання України і Росії Борщівського району Тернопільської області М. Бойчук заявив: «Хто б не був у керівництві країни, всі будуть так поступати, як поступав Сталін, а коли помре Хрущов, його теж будуть ляяти інші, як це роблять по відношенню до Сталіна» [23].

У ході обговорення на зборах доповіді М. Хрушова «Про культ особи та його наслідки» піддавались критиці керівники міст, підприємств, партійні функціонери за неправильну поведінку, грубість, зарозумілість, ставилися гострі запитання на кшталт: «Чи немає проявів культу особи в країнах народної демократії - Югославії, Китаї, Польщі?», «Як розцінювати праці Сталіна з національного питання?», «У чому суть недавніх кривавих подій у Познані?», «Чи будуть реабілітовані Троцький, Бухарін, Зинов'єв?» та ін.

Разом з тим викликало занепокоєння польської меншини те, що поза увагою органів, які займалися реабілітацією, залишилися найбільш «гучні» справи з історії польського опозиційного руху 30-х рр., насамперед щодо багатьох осіб, які проходили у справі «Польської організації військової». Більше 60 % засуджених на основі звинувачень в участі ПОВ були вихідцями з України. Така доля спіткала багатьох із тих, хто мав тавро «білополяк», оскільки їхня діяльність часто пов'язувалася з «контрреволюцією» і «петлюрівщиною». Цілком природно, що не були реабілітовані сотні поляків, задіяних у радянських карально-репресивних органах: ЧК-ГПУ-

НКВД та їхніх керівних структурах: В. Балицький, Ю. Бржезовський, В. Рекруй, С. Реденс та ін., репресовані наприкінці 30-х рр.

Позитивний вплив на суспільну свідомість українських поляків мало деяке послаблення агресивності комуністичного режиму, пробудження національно-культурного життя. Як зазначив відомий фахівець з польсько-українських взаємин Богдан Осадчук, починаючи від звільнення Г. Мельникова з поста першого секретаря ЦК КПУ (1953) за помилки, допущені в національній політиці, розгортання примусової русифікації західних областей України, були здійснені тимчасові поступки. Але українське суспільство, яке поставило на Хрушова, не вдовольнялося цими поступками і виступило за реалізацією ширшої програми позитивних перемін [24]. Певним кроком на цьому шляху став XX з'їзд КПРС і його постанова «Про культ особи та його наслідки». Однак чимало людей сприйняли цей документ як намагання взяти під захист злочинну систему, діяльність комуністичної партії, розцінили як спробу звалити всю вину за беззаконня на самого Сталіна.

Хрущовська «відлига» частково зачепила і саму Польщу. Було звільнено з-під арешту В. Гомулку, послаблено цензуру, несподівано помер Б. Берут, у Москві почалася деміфологізація Сталіна, активізувався протестний рух. Водночас розширювалися міждержавні зв'язки СРСР і ПНР, у яких велику роль відводилось УРСР. У серпні 1957 р. ЦК КПРС ухвалив спеціальну постанову «Про розвиток культурних зв'язків з Польською Народною Республікою», на виконання якої ЦК КПУ опрацював комплекс заходів, які передбачали активізацію роботи Товариства радянсько-польської дружби, обмін науковцями, лекторами, літературою, мистецькими і самодіяльними колективами, спільні молодіжні фестивалі і спортивні змагання, розширення туризму і зв'язків міст: Київ-Краків, Харків-Вроцлав, Станіслав-Кошалін та ін. [25]. Тільки в 1956 р. на адресу Українського товариства культурного зв'язку із закордоном надійшло з ПНР 2702 газети, 1450 журналів, 78 книг [26]. Однак цей великий масив інформації, як правило, не доходив до української полонії. Ознайомлення зі складом різноманітних партійно-урядових, пропагандистських, комсомольсько-молодіжних, наукових, літературно-мистецьких та інших делегацій і груп, які виїжджали у другій половині 50-х - на початку 60-х рр. до ПНР, дозволяє стверджувати, що в них не було жодного представника польської національності. Буквально одиниці поляків одержували дозвіл на виїзд за кордон як туристи або приватні особи.

Як свідчення того, що критика культу особи, декларування розрядки міжнародної напруженості, розвитку демократії носили пропагандистський характер було повернення до сталінських методів силового придушення страйків, масових демонстрацій і повстання в Познані та інших містах у червні 1956 р. У жовтні до Варшави були стягнуті не тільки польські війська, а й під виглядом маневрів наблизились радянські збройні формування, а на рейді Гданська стали бойові кораблі ВМФ СРСР. Незважаючи на залякування і тиск з боку М. Хрушова, пленум ЦК ПОРП повернув В. Гомулку на посаду першого секретаря, який запропонував «польський шлях до комунізму» і розпочав здійснення реформ.

Нова політична криза виникла в зв'язку з національно-демократичною революцією наприкінці жовтня 1956 р. в Угорщині, початком якої стала студентська демонстрація в Будапешті на підтримку подій у Польщі та з вимогами докорінних змін у державі, виходу з Варшавського договору. З метою відновлення свого контролю над Угорщиною і придушення збройного повстання радянське керівництво ввело 4 листопада 1956 р. танки в країну і сформувало новий уряд на чолі з Я. Кадаром [27]. Ще однією ланкою у цьому ланцюгу наступу реакції стало спорудження берлінської стіни. Усі ці акції викликали розчарування, обурення і засудження з боку демократичних сил України, у т. ч. й частини поляків. Студент геологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка громадянин ПНР Г. Вельчинський відверто заявляв про незгоду із застосуванням радянських танків для придушення революції в Угорщині, висловлював свою солідарність з повстанцями, твердив, що до повернення В. Гомулки СРСР грабував Польщу. За ці висловлювання він був виключений з університету і видворений з СРСР [28]. У листопаді 1956 р. в Києві розповсюджувались листівки із засудженням політики СРСР щодо Угорщини: «Хрущов, скинувши маску, - говорилося в них, - душить угорську свободу» [29]. Ці події, що нагадували сталінські часи, дали поштовх до розгортання протестно-дисидентського руху, учасники якого висловлювали незгоду з поверненням до практики сталінізму, а їхні дії влада розцінювала як антирадянські, тобто такі, що підпадали під зловісну статтю 56 Карного кодексу. Дисидентство виробило такі форми спротиву режиму, як колективні петиції, звернення до світової громадськості, самвидав, протестні листівки і прокламації. На рубежі 50-60-х рр. опозиційний рух в Україні переходив до легальних методів бороть-

би, нагромадження свіжих сил для відстоювання суверенітету республіки.

Не залишилися поза увагою польської громади в УРСР події і на їхній історичній батьківщині, реставрація адміністративно-бюрократичної моделі, деяке напруження у відносинах світської влади і церкви, конфліктна ситуація в стосунках влади з частиною інтелігенції та студентами, наступ на демократичні свободи. З різних джерел поляки України довідувалися про Програмний маніфест К. Модзалевського та Я. Куроня, спрямований на вихід з економічної і духовної кризи, що стала наслідком панування «партійно-державної еліти» та її прислужування Москві. Ці відомості мали подвійний вплив на польську етнічну групу в УРСР. Ситуація в ПНР, економічні труднощі, заходи щодо атеїзації населення робили менш привабливою ідею виїзду на історичну батьківщину, хоча поодинокі заяви такого змісту поступали, особливо від жителів Донбасу і Півдня України. Водночас вони будили протестно-опозиційні настрої серед представників інтелігенції, духовенства та активу косяолу в Україні, насамперед у її центральних та західних областях.

Розглядаючи життя української колонії в добу «відлиги» і «лібералізації», не можна обминути значення реформ, що проводилися з ініціативи або за підтримки М. Хрущова, особливо тих, які безпосередньо торкнулись сфери соціальної, податкової і національної політики, міжнаціональних відносин. Йдеться про деяке розширення прав компартій союзних республік, про розвиток місцевого самоврядування, діяльність громадських організацій, часткову децентралізацію економіки, лібералізацію культурної сфери. Зростає кількість україномовних газет, розширилась книговидавнича справа, дальшого розвитку дістало українське радіо і телебачення. На цьому фоні набувало актуальності повніше задоволення національно-культурних запитів національних меншин, включаючи й поляків. Однак влада дедалі більше дбала лише про потреби росіян в Україні, а саме поняття «національні меншини», заборонене у 30-х рр., так і не було реабілітоване. У цій ділянці особливо рельєфно проглядалося фарисейство і подвійні стандарти в застосуванні так званих «ленінських принципів» національної політики. З одного боку, в партійних документах, виступах М. Хрущова, керівників КПУ - О. Кириченка, М. Підгорного, П. Шелеста звучали заклики до братерства і рівності, виявлення уваги до інтересів різних націй, розвитку їхньої економіки і культури, а з другого боку, поглиблювалися диспропорції у використанні російсь-

кої та української мов на користь першої, витіснялися із вжитку мови національних груп.

Не пройшло повз українських поляків і польську громаду взагалі пишне святкування так званого 300-річчя Переяславської ради (1954 р.). У Тезах ЦК КПРС з нагоди цієї дати було запущено в суспільну свідомість чимало міфів не тільки щодо цієї події, яка стала кваліфікуватися як «возз'єднання» України і Росії, а й насаджувалися інші стереотипи спотвореного трактування української історії. Ряд положень Тез мав безпосереднє відношення до оцінок історії українсько-польських взаємин. Вони не сприяли порозумінню двох народів-сусідів, успадковували образ Польщі як вічного ворога, який тривалий час формувала російська історіографія, а ці традиції успадкувала і примножила радянська ідеологія.

Варто зазначити, що частина промосковськи налаштованих польських істориків у цих умовах змінили акценти у висвітленні селянських рухів середини XVII ст., намагалися знайти паралелі і навіть зв'язки між виступом Б. Хмельницького і повстанням О. Костки-Наперського. Деякі з їхніх праць (Ю. Бардака, В. Конопчинського) консульство ПНР у Києві передало Українському товариству культурного зв'язку з закордоном [30]. Зазнав деякої еволюції тон досліджень радянських полоністів. Критикуючи польську буржуазію і шляхту, контрреволюційну політику урядів Польщі, вони основну увагу зосереджували на історії польського робітничого руху, на спільній боротьбі з гітлерівцями, на значенні для Польщі «історичного досвіду СРСР» у будівництві соціалізму, на радянсько-польській дружбі і співпраці. Водночас доля поляків в УРСР залишалася поза увагою інтересів науковців. У 1964 р. керівництво КДБ республіки запропонувало доручити Інституту історії АН УРСР підготувати для поширення за кордоном серії брошур з критикою «українського буржуазного націоналізму».

Розвитку культурно-освітнього життя поляків міг сприяти Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і розвиток системи народної освіти в Українській РСР (1959 р.), якби не його словесна еквілібристика. Він декларував, що «навчання здійснюється рідною мовою учнів», а далі говорилося, що «вибір школи, з якою мовою навчання віддати своїх дітей, вирішують батьки». Це друге положення фактично перекреслювало перше і відкривало широкий шлях для русифікації шкільництва під прикриттям «волі батьків», до того ж оволодіння російською мовою оголошувалося обов'язковим і в національних школах, а вивчення рідної мови розглядалося як добро-

вільна справа учнів. Що означали ці «новели» для дітей польської національності? По-перше, всіх їх примушували опановувати російську мову; по-друге, в міру концентрації польського населення у містах, діти неминуче опинялися в російських школах, у яких викладання всіх дисциплін провадилось російською мовою. По-третє, кількість польських шкіл, у яких в обов'язковому порядку вивчалася польська мова і польська література, неухильно зменшувалася. Якщо в 1950-51 рр. було 6 шкіл, то на 1959-60 навчальний рік в Україні залишалось лише 3 школи з польською мовою навчання, в яких налічувалось усього до 1 тис. учнів. Якщо до цього додати, що в навчальному процесі використовувались українозаїдеологізовані підручники, то можна без сумніву стверджувати про зрощення школярів польської національності в школах УРСР.

Вияв спротиву політиці русифікації, захисту української мови знаходимо в русі українських шістдесятників. Відстоюючи права українців на розвиток національної культури, освіти рідною мовою, на правдиву історію свого народу, шістдесятники тим самим виступали оборонцями культурних прав національних меншин, зокрема поляків, хоча поняття «національні меншини» продовжувало залишатися під забороною.

Хрущовська «відлига» не тільки не послабила, а ще більше посилила ідеологізацію суспільного і національно-культурного життя, особливо в процесі насадження так званого «морального кодексу будівника комунізму», «курсу на злиття націй» і формування «нової спільності - радянського народу» як «нової радянської нації». Як справедливо зазначав І. Дзюба у листі, що супроводжував його працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Хрущов продовжував національну політику Сталіна [31], тільки дещо іншими методами, перенісши акценти з відкритих карально-репресивних на замасковані репресивно-ідеологічні. На пріоритетне місце національної політики програма КПРС ставила «взаємозближення» і «взаємозбагачення» націй, боротьбу проти консервування і увіковічення національних відмінностей. Цим цілям підпорядковувалась діяльність усіх засобів масової інформації: преси, радіо, телебачення, а також театру, кіно, книговидавничої та всієї агітаційно-пропагандистської справи, діяльності товариства «Знання». В Україні різко зменшилася кількість польськомовних

видань, до того ж домінуюче місце серед них займала партійно-пропагандистська література.

Слід також зазначити, що цілковиту байдужість до життя поляків в УРСР, їхніх національно-культурних і побутових проблем виявляла преса та інші засоби масової інформації ПНР. Замовчувались ці сюжети в україномовній періодиці Польщі: газеті «Наше слово» та журналі «Наша культура». У грудні 1964 р. у Варшаві проходив з'їзд Товариства польсько-радянської дружби, на який була запрошена делегація Товариства радянсько-польської дружби. Як засвідчує член цієї делегації від УРСР Н. Індутна (колишній доцент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), жоден з промовців не згадав про проблеми сотень тисяч поляків, які жили в СРСР.

Розчаровуючись у фальшивості та упередженості комуністичної пропаганди, частина поляків, як і українців, дедалі частіше вдавалися до прослуховування зарубіжних радіостанцій: «Голос Америки», «Вільна Європа», «Свобода», «Голос Ватикану»* та ін., чії передачі всіляко заглушувалися. З них польське населення діставало досить об'єктивну інформацію про події в СРСР і життя своїх одноплемінників у ПНР.

Ще ширших і войовничих масштабів, ніж у повоєнні роки, набула антирелігійна та атеїстична пропаганда. Чільне місце в ній відводилось боротьбі з Римо-католицькою церквою, віруючими якої вважали себе більшість поляків. За переписом населення 1937 р.** з 636 тис. поляків, які проживали в СРСР, майже 417 тис. (66 %) назвали себе католиками [32]. Повоєнні десятиріччя характеризуються невпинним зменшенням числа зареєстрованих громад Римо-католицької церкви. Якщо в 1949 р. в УРСР налічувалось 225 громад, у 1951 р. - 179, у 1953 - 168 [33], то в 1964 р. 117 громад. Відповідно зменшувалась кількість служителів костюлу: 74, 59, 53 і 47. У ряді областей або взагалі не залишилось католицьких громад (Сталінська, Сумська, Чернігівська, Харківська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Запорізька, Луганська, Херсонська, Миколаївська), або по 1-3 громади (Київська, Волинська, Одеська, Станіславська) [34]. І це за умови, що польське населення проживало в усіх областях республіки. Політичний курс щодо РКЦ був визначений Москвою і реалізувався під її контролем. Ще 10 травня 1945 р. Голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. По-

* З літа 1954 р. розпочалися україномовні передачі радіо «Свобода».

** У матеріалах переписів 1939, 1959 і наступних років конфесійна належність громадян не фіксувалася. Водночас слід мати на увазі, що серед вірних РКЦ поряд з поляками були чехи, угорці та ін.

лянський дав пряму вказівку своїм структурам у республіках експропріювати культові приміщення Римо-католицької церкви і передавати їх Російській православної церкві, але проводити ці заходи в гнучкій формі, зовнішньо коректно, аби не загострювати відносин між органами влади і духовенством. Водночас сталінські спецслужби, продовжуючи звинувачувати Ватикан у співпраці з гітлерівцями, намагалися розколоти римо-католицьке духовенство, заохочуючи рух за так зване «старокатолицтво» [35], за створення «Братства католиків СРСР».

Реакція поляків на закриття громад або позбавлення їх молитовних будинків була вкрай негативною. Тим більше в Україні була заборонена (1946 р.) Греко-католицька церква, парафіянами якої було немало поляків. До найвищих органів влади посипалися численні заяви-протести. «Дуже ображені тим, що на 10 тис. віруючих м. Красилова Кам'янець-Подільської області залишився один костюл, - говорилося у листі до Верховної Ради СРСР, - у 1949 р. його забрали під базу райспоживспілки... Ми хочемо мати свою церкву, свою мову». Поляки м. Ходорова тодішньої Дрогобицької області обурювались, що з 1946 р. костюл закритий і пустує, а вони не мають де молитися і відзначати релігійні свята. Поляки апелювали до сталінської конституції, яка, мовляв, відокремила церкву від держави, але не передбачає закриття костюлів і заборону віри [36].

Тільки у вересні 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», яка гостро критикувала факти грубого адміністрування, безпардонного втручання в життя конфесій, ображення почуттів віруючих. Вона дала поштовх активізації релігійного життя, в т. ч. й римо-католиків. Рада у справах релігії дозволила в 1955 р. зареєстрованим ксьондзам у межах області обслуговувати й ті парафії, які не мали своїх служителів. У період з 1955-1959 рр. спостерігалось деяке збільшення релігійних громад РКЦ, числа віруючих і доходів церкви. Не випадково партійні ідеологи, радянські спецслужби стали бити на сполох, що в результаті послаблення заборон щодо РКЦ, повернення із заслань і в'язниць частини ксьондзів помітно зростає її роль у релігійному житті. Свідченням цього є доповідні записки Уповноваженого у справах

релігії при РМ УРСР, ідеологічного відділу ЦК КПУ на ім'я секретаря ЦК С. Червоненка про активізацію РКЦ на Україні (жовтень 1957 р.). У ній говорилося, що на 1 січня 1957 р. зареєстровано 170 громад РКЦ з числом віруючих до 100 тис. чол. Не маючи в УРСР свого духовного центру і старшого духовенства*, діяльність РКЦ скеровується Ватиканом, який надсилає нелегально літературу через єпископів у Польщі, Латвії і Литві. Особливе занепокоєння висловлювалось у зв'язку з підготовкою до 1000-ліття католицької церкви в Польщі, паломництвом до святої ікони Матері Божої в м. Ченстохові, про перехід деяких костюлів на українську мову богослужіння, про підготовку до відкриття четвертого костюлу у Львові, другого костюлу в Одесі, про відновлення закритих костюлів на Вінниччині, Хмельниччині, Житомирщині та ін.

Свідченням нескореності РКЦ була її підтримка польським (і не тільки) населенням. У с. Струм Хмельницької області після повернення костюлу віруючі зібрали на ремонт 30 тис. крб., придбали матеріали і своїми силами завершили його. У ряді приходів відновили свою діяльність підліткові та молодіжні гуртки «ружанців», збільшилось число осіб, що дотримувались релігійних обрядів: хрещення, причастя, сповіді, вінчання тощо. У Львівській області, наприклад, у 1964 р. сповідалось 18,6 тис. чол., 333 тис. причащалося. Влада особливо була стурбована зростанням грошових доходів РКЦ в УРСР: у 1964 р. вони становили не менше 150 тис. крб. За явно заниженими відомостями, що їх подавав Уповноважений у справах релігії, у 1961 р. налічувалось 56,3 тис. віруючих РКЦ, тобто більше, ніж у 1954 р. [37].

Таким чином, у добу хрущовської «відлиги» життя поляків УРСР мало чим відрізнялося від життя українців та представників інших національностей, оскільки тоталітарна система зберігалася, зазнавши лише зовнішньо-декоративних змін. Зменшилось число репресій за політичними, у т. ч. етнічними, мотивами, не проводились відкриті депортації і насильницькі переселення. Водночас реабілітація частини осіб польської національності, репресованих у 20-40-ві роки, була позитивно зустрінута як в УРСР, так і в ПНР. Вона разом з публічною критикою культу особи Сталіна та його наслідків сприяла поліпшенню морально-політичного клімату в суспільстві, обнадіювала на глибші

* Після закриття єпископатів РКЦ в Україні, Львівське і Луцьке єпископство (Є. Базяк, А. Шеленжек) функціонували в Польщі, намагаючись підтримувати контакти українського костюлу з Римським Папою.

** «Ружанці» - дитячі і молодіжні гуртки по 10-15 чол. як пелюстки троянди, створювалися при костюлах для вивчення Закону Божого, обрядів, колядок і шедрівок, проведення масових релігійних свят.

зміни в національній політиці комуністичної партії, розширення радянсько-польського співробітництва. Продовжувалась започаткована в попередніх десятиріччя тенденція до зменшення як абсолютної чисельності поляків в Україні, так і їх питомої ваги в усіх областях республіки. Дисперсне розселення поляків, збільшення в їхньому складі відсотка міських жителів, асиміляційні процеси послаблювали відчуття етнічної ідентичності і рух за задоволення національно-культурних і релігійних потреб.

Глибоке розчарування більшості українських

поляків, як і переважної частини українського суспільства, викликало згортання реформ М. Хрущова, його падіння в результаті кремлівського перевороту (жовтень 1964 р.). На зміну хрущовській «відлизі» насувалися брежнєвське «похолодання» і насадження авторитаризму, в т. ч. і у сфері національних відносин. Яскравим виявом протесту проти спотворень національної політики, насильницької асиміляції та русифікації суспільства стала праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», активізація дисидентського та правозахисного руху.

1. Див.: Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985.- Львів, 1992; Його ж. Україна. 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.- Львів, 1996; Депортация народов СССР: 1930-е - 1950-е годы.- Ч. 1. М., 1992; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2 кн.- К., 1994; Бурковський І. Національні процеси в СРСР післясталінської епохи // Розбудова держави, 1997, № 4-5, 12; Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект.- К., 2000; Політична історія України. XX століття. У 6 т.- Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002).- К., 2003; - Czerniakowicz Jan. Repatriacja z ZSSR w latach 1944-1959.- Warszawa, 1992.
2. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті.- К., 2000.- С 267.
3. Див.: Численность, состав и размещение населения СССР. Краткие итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.-М., 1961.- С. 25, 29.
4. Див.: Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник.- К., 1960.- С. 22.
5. Див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР.- М., 1963.- С. 169.
6. Там само.- С. 164-165.
7. Див.: Переселення поляків та українців 1944-1946. Невідомі документи з архівів спецслужб.- Варшава - К., 2000.- Т. 2.- С 70, 78.
8. Там само.- С 80.
9. Там само.- С 86, 118-119.
10. Див.: Історія Центрально-Східної Європи. Посібник за ред. Л. Зашкільняка.-Львів, 2001.- С 524-525.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ).- Ф. 2.- Оп. 8, Спр. 9718.-Арк. 127-128.
12. Див.: Політична історія України. XX століття. У 6 т.- Т. 6.-К., 2003.-С 128-129.
13. Див.: Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й половині 40-х - на початку 50-х років. Україна - Польща. Ч. 1.- К., 2002.- С 398.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ).- Ф. 367,- Спр. 39221ФП.- Т. 1, Арк. 184-185; Т. 2, Арк. 243; Т. 3, Арк. 32-39.
15. Там само.- Спр. 36792ФП.- Арк. 7, 13, 183, 270-273.
16. Там само.- Спр. 50472ФП.- Арк. 43-44, 48, 51-53.
17. Там само.- Спр. 45941ФП.- Арк. 47-49, 69.
18. Там само.- Спр. 36666ФП.- Арк. 16-17.
19. Там само.- Спр. 54949ФП.- Арк. 9, 15, 19, 123-124.
20. Там само.- Спр. 39221ФП.- Арк. 130-131.
21. Шаповал Ю., Пристайно В., Золотарьов В. ЧК - ГПУ - НКВД в Україні: особи, факти, документи.- К., 1997.-С 15-16.
22. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4373.- Арк. 147.
23. Там само.- Арк. 34.
24. Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті.- К., 2001.- С 77.
25. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4643.- Арк. 25-26.
26. Там само.- Спр. 4575.- Арк. 219.
27. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию. 1968.-М., 1991.
28. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4537.- Арк. 70-71.
29. Там само.- Арк. 76.
30. Там само.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 2911.- Арк. 23-24, 36.
31. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? - К., 1998.- С. 26.
32. Підраховано за: Всесоюзная перепись 1937 г. Краткие итоги.- М., 1991.- С. 83, 170-171.
33. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 3000.- Арк. 17.
34. Там само.- Спр. 2741.- Арк. 169.
35. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953.- К., 1994.- Кн. 2.- С. 588-991.
36. ЦДАГОУ.-Ф.1.-Оп. 24.-Спр. 3000.-Арк. 116, 188-119.
37. Там само.- Ф.1.- Оп. 24.- Спр. 4494.- Арк. 130-131, 147, 302, 312, 321.

O. Kalakura

POLES IN THE UKRAINIAN SSR DURING THE KHRUSHCHOV'S «THAW»

An influence of the criticism of Stalin's «personal cult», of the partial rehabilitation of repression victims, and of the Khrushchov's reforms on the Poles' s'fate in Ukraine. Several changes in the national policies, in the Soviet-Polish interstate relationship, and in Polish-Ukrainian relations are analyzed.